

فصلنامه علمی - تخصصی

مطالعات تفسیری آلاء الرحمن

گروه علمی - تربیتی تفسیر و علوم قرآن جامعه الزهراء (ع)

دوره سوم * شماره یازدهم * بهار ۱۴۰۴

تأثیر فرزندآوری در تحکیم بنیان خانواده از منظر آیات و روایات

نجمه کرمی^۱

محمد تقی سازندگی^۲

چکیده

خانواده به عنوان بنیادی ترین نهاد اجتماعی، نقشی محوری در پرورش نسل ها و انتقال ارزش ها دارد. در این میان، فرزندآوری به عنوان یکی از ارکان اساسی زندگی خانوادگی، می تواند عامل مهمی در استحکام روابط و پایداری زندگی مشترک باشد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که جایگاه و تأثیر فرزندآوری از منظر آیات و روایات در تقویت پیوندهای خانوادگی چگونه تبیین می شود. فرضیه پژوهش بر این مناسبت که داشتن فرزند از جنبه های گوناگون می تواند موجب پایداری و انسجام بیشتر میان اعضای خانواده شود. هدف، بررسی ابعاد عاطفی، روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی فرزندآوری بر اساس منابع قرآنی و روایی است. پژوهش به روش کتابخانه ای و با استفاده از متون دینی انجام شده است. یافته ها نشان می دهد فرزندآوری با افزایش مهر و محبت میان والدین، تقویت اقتدار و احساس مسئولیت آنان، ایجاد هدف مشترک، تقویت نشاط و شادکامی در خانه، و تداوم نسل، نقش مؤثری در انسجام خانواده دارد. در نتیجه، از دیدگاه اسلام، فرزندآوری نه صرفاً یک پدیده طبیعی، بلکه امری اخلاقی و دینی است که به استواری و پویایی نهاد خانواده یاری می رساند.

واژگان کلیدی

فرزندآوری، تحکیم بنیان خانواده، تداوم نسل، تأثیر عاطفی و روانی، تأثیر اجتماعی، تأثیر اقتصادی.

 mjnkfkfz@Gmail.com	۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته مطالعات زنان (گرایش زن و خانواده)، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران (نویسنده مسئول).
 0000-0002-3050-8329	۲. استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵
استناددهی: کرمی، نجمه؛ سازندگی، محمد تقی (۱۴۰۴). «تأثیر فرزندآوری در تحکیم بنیان خانواده از منظر آیات و روایات»، مطالعات تفسیری آلاء الرحمن، دوره ۳، ش ۱۱، صفحات ۵۷-۸۳.	
 https://alaorahman.jz.ac.ir/article_243587.html	

۱. مقدمه

امروزه، زمزمه‌ی تردید در تمایل به فرزندآوری یا گرایش به تک‌فرزندی در میان خانواده‌ها به‌وضوح شنیده می‌شود؛ پدیده‌ای که ریشه در مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد. افزایش هزینه‌های زندگی و تربیت فرزند، دغدغه‌های شغلی و تحصیلی، فشارهای اقتصادی، و نگرانی از آینده‌ی فرزندان، از مهم‌ترین عواملی هستند که تمایل به فرزندآوری را کاهش داده‌اند. بسیاری از والدین در تردید میان حفظ رفاه شخصی و پذیرش مسئولیت والدگری گرفتار شده‌اند. در چنین شرایطی، آموزه‌های دینی و به‌ویژه تعالیم اسلام، رویکردی متفاوت و عمیق‌تر نسبت به مقوله‌ی فرزندآوری ارائه می‌دهند.

در نگرش اسلامی، خانواده نه تنها کوچک‌ترین نهاد اجتماعی، بلکه پایه‌ی اصلی سلامت و پویایی جامعه به‌شمار می‌آید. استحکام این نهاد، ضامن رشد اخلاقی، فرهنگی و اقتصادی جامعه است. در این میان، فرزندآوری به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین خانواده، نقشی کلیدی در پایداری روابط عاطفی و روانی میان اعضا ایفا می‌کند. حضور فرزند در خانواده، پیوند عاطفی و محبت میان زن و شوهر را عمیق‌تر می‌سازد، به زندگی آنان معنا، هدف و پویایی می‌بخشد و زمینه‌ساز بروز احساس مسئولیت، همدلی و استمرار نسل انسانی می‌شود. از نگاه قرآن و روایات، فرزند نعمتی الهی و امانتی الهی است که وجود او برکت، رحمت و تداوم حیات معنوی خانواده را در پی دارد.

نمونه‌های روشنی از اهمیت فرزند در قرآن کریم دیده می‌شود؛ از جمله دعای حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت زکریا علیه السلام در طلب فرزند در دوران پیری و پاسخ مثبت الهی به دعای آنان که بیانگر جایگاه رفیع فرزندآوری در سنت الهی است. همچنین در احادیث اهل بیت علیهم السلام بر اهمیت فرزندآوری، افزایش جمعیت مؤمنان و تربیت نسل صالح تأکید فراوان شده است.

بر این اساس، این پژوهش با هدف بررسی تأثیر فرزندآوری در تحکیم بنیان خانواده از منظر آیات و روایات سامان یافته است. مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که فرزندآوری از جنبه‌های عاطفی، روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی چه نقشی در استحکام و پایداری خانواده دارد و چگونه آموزه‌های اسلامی می‌توانند در رفع نگرش‌های منفی و تقویت انگیزه‌های

مثبت در این زمینه مؤثر باشند. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها بر پایه‌ی منابع کتابخانه‌ای و متون قرآنی و روایی صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق

بررسی منابع علمی نشان‌دهنده‌ی آن است که تاکنون آثار اندکی - اعم از پژوهش، کتاب و مقاله - مستقیماً به موضوع تأثیر فرزندآوری بر تحکیم بنیان خانواده از منظر آیات و روایات پرداخته‌اند. با این همه، در برخی از این منابع، به گونه‌ای گذرا به این بحث اشاره شده است.

۱) کتاب «خانواده و حقوق فرزندان از منظر قرآن و احادیث» تألیف سیدحسین سجادی بافقی که توسط انتشارات آوای نور در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده است. این کتاب، خواننده را در قالب شش فصل مجزا، با آموزه‌های عمیق و ژرف اسلام در باب خانواده آشنا می‌کند. نویسنده مفاهیمی چون اهمیت ازدواج و تشکیل خانواده در دین مبین اسلام، خلقت انسان، جایگاه رفیع کودک به عنوان هدیه‌ای الهی، حقوق و منزلت والای کودکان، و عنایت و توجه ویژه اسلام به بانوان را به تصویر می‌کشد. نویسنده این موضوع را از دو منظر شرعی و قانونی مورد بررسی قرار می‌دهد و مفاهیمی چون حضانت، حق نفقه، حق ولایت، وصایت و حقوق غیرمادی فرزندان را تشریح می‌کند. با وجود نقاط قوت فراوان، اما کتاب در دسته‌بندی واکاوی دقیق و ظریف موضوع فرزندآوری در آیات و روایات، از منظر ابعاد عاطفی و روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی، توفیق چندانی نیافته است.

۲) کتاب «فرزندآوری؛ مبانی و کارکردها» (از منظر قرآن و روایات) نوشته‌ی مجتبی نوروزی که توسط انتشارات نسیم رضوان، در سال ۱۴۰۰ به چاپ رسیده است. این کتاب در پنج فصل تدوین شده است و به بیان دیدگاه اسلام نسبت به ازدواج پرداخته است و در فصل‌های بعدی به موضوع فرزندآوری از دیدگاه آسات و احادیث پرداخته است. اما نویسنده در این اثر به تأثیر فرزندآوری در ابعاد مختلف عاطفی و روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی کمتر اشاره شده است.

۳) مقاله‌ی «نقش فرزندآوری و فرزندپروری در افزایش کیفیت زندگی از منظر آیات و روایات» تألیف زهرا بردستانی، در نشریه مطالعات تربیتی و روانشناختی خانواده، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ در شماره ۵ به چاپ رسیده است. نویسنده کوشیده است تا نقش فرزندپروری در افزایش کیفیت زندگی مادی و معنوی را نشان دهد و والدین را به فرزندآوری ترغیب نماید. در این مقاله به ابعاد عاطفی و روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی فرزندآوری در تحکیم بنیان خانواده کمتر پرداخته شده است.

۴) مقاله‌ی «پژوهشی فقهی در تکثیر نسل و نسبت آن با تحکیم خانواده» نوشته‌ی منصور غریب‌پور و همکاران، در نشریه‌ی پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، پاییز ۱۴۰۲، در شماره‌ی ۴۷ چاپ شده است. در این مقاله موضوع فرزندآوری و تکثیر نسل بر تحکیم خانواده، با تکیه بر آرای فقها انجام شده است. اما در این تحقیق دیدگاه فقها و ادله فقهی آن بررسی شده است. در بررسی منابع علمی و پژوهشی مرتبط با موضوع مورد بحث، با کمبود قابل توجهی در این زمینه مواجه شدیم. این موضوع نشان‌دهنده بکر بودن این حوزه‌ی پژوهشی و ضرورت انجام تحقیقات بیشتر در این راستا است. اهمیت موضوع و فقدان مطالعات عمیق و کافی در این زمینه، ضرورت انجام پژوهش‌های علمی و هدفمند را دوچندان می‌کند. این پژوهش با تمایز در رویکرد و دسته‌بندی، دریچه‌ای تازه به سوی این موضوع حائز اهمیت می‌گشاید و به زوایای تازه‌ای از آن می‌پردازد.

۲. مفهوم شناسی

۲-۱. خانواده

الف) خانواده در لغت

واژه‌ی «خانواده» در لغت فارسی، معانی گوناگونی دارد که بیشتر به جمعی از افراد خویشاوند یا کسانی که زیر یک سقف زندگی می‌کنند اشاره دارد. در لغت‌نامه‌ی دهخدا، خانواده به صورت «(خَنوداده ؛ خَنِواده) (ا مرکب) به معنای خاندان، دودمان، خیل خانه، تبار و دوده» تعریف شده است و بر پیوند نسبی و ریشه‌ی مشترک خونی میان اعضا دلالت دارد (دهخدا، ۱۳۷۳:

۵۴۶/۳۶). در فرهنگ فارسی معین، این واژه چنین آمده است: «(نَ یا نِ دِ) (اسم مرکب) ۱. اهل خانه، اهل بیت؛ ۲. مجموعه‌ای از افراد دارای پیوند سببی یا نسبی که زیر یک سقف زندگی می‌کنند؛ ۳. مجموعه‌ی خویشاوندان یا خاندان؛ ۴. تیره و دودمان» که نشان می‌دهد مفهوم خانواده از حدود یک خانه فراتر رفته و گستره‌ی خویشاوندی را نیز در بر می‌گیرد (معین، ۱۳۷۷: ۱۵۷۲/۲). همچنین در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ذیل مدخل «خانواده» آمده است که «این واژه در فرهنگ‌های فارسی مترادف با اهل خانه، اهل بیت، طایفه، خاندان، دوده، دودمان و تبار به کار رفته است» که بیانگر پیوستگی مفهومی آن با ساخت اجتماعی و خویشاوندی است (مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، مدخل خانواده: ۲۷۴/۱۲).

ب) خانواده در اصطلاح

خانواده از دیدگاه جامعه‌شناسی، به گروهی از افراد گفته می‌شود که با هم زندگی می‌کنند و از طریق خویشاوندی یا ازدواج به هم مرتبط هستند. این گروه معمولاً شامل پدر، مادر و فرزندان می‌شود (اعزاز، ۱۳۸۵: ۲۰-۲۲). از دیدگاه روانشناسی، خانواده به عنوان یک سیستم اجتماعی تعریف می‌شود که اعضای آن با یکدیگر در تعامل هستند و این تعاملات بر رشد و سلامت روان آنها تأثیر می‌گذارد (افروز، ۱۳۹۴: ۴).

۲-۲. تحکیم بنیان خانواده

واژه‌ی تحکیم در لغت فارسی به معنای استوار کردن، استحکام بخشیدن، و نیز «حکم گردانیدن کسی در کاری» آمده است، یعنی سپردن داوری به شخصی تا در امری حکم کند (معین، ۱۳۷۷: ذیل «تحکیم»); در عربی از ریشه ح کم گرفته شده و به معنای «التَّحْکِیم: أَنْ تَجْعَلَ حَكَمًا؛ کسی را حکم قرار دادن/داوری را به او وانهادن» آمده است و نیز «أَمْرُهُ أَنْ يَحْكُمَ» استفاده شده است (ابن منظور، ۱۹۹۰: ۳۴۵/۱).

در اصطلاح فقه و حقوق، «تحکیم» به معنای ارجاع اختلاف به داور و داوران مورد تراضی طرفین برای فصل خصومت است؛ همان چیزی که در فارسی امروز غالباً «داوری و حکمیت» نامیده می‌شود. تعریف‌های عربی همین را تصریح می‌کنند: «حَكَمْتُ فَلَانًا فِي الْأَمْرِ تَحْكِيمًا: جعلته حَكَمًا وَفَوَّضْتُ الْأَمْرَ إِلَيْهِ؛ او را حکم قرار دادم و کار را به وی تفویض کردم»

(ابن منظور، ۱۹۹۰: ۱/ ۴۵۰)؛ در دایره حقوق ایران نیز «تحکیم و داوری» به معنای زیر آمده: «سپردن حلّ و فصل دعوا به داور مورد تراضی، مستقل از مرجع قضایی» (جعفری لنگرودی، ۱۴۰۳: ۱۹۵). در اینجا «بنیان» به صورت جداگانه تعریف نشده، اما منظور از «بنیان خانواده» همان پایه‌ها، ساختارها و پایه‌های اولیه و اساسی نهاد خانواده است.

با ترکیب دو واژه «تحکیم» و «خانواده»، می‌توان گفت: «تحکیم بنیان خانواده عبارت است از فرایند یا مجموعه اقدامات و شرایطی که موجب مستحکم شدن، تثبیت شدن و پایداری پایه‌ها، ساختارها، پیوندها و روابط درون نهاد خانواده شده و آن را در برابر آسیب‌ها، ناپایداری‌ها یا فروپاشی مقاوم می‌سازد؛ بنابر آنچه در منابع حقوقی و فقهی آمده است، تحکیم بنیان خانواده یعنی تقویت ساختار و روابط نهاد خانواده به منظور تأمین ثبات، دوام و سلامت آن» (یاوری، ۱۴۰۳: ۱۲-۱۴).

در اسلام، تحکیم بنیان خانواده و استحکام روابط بین اعضای آن، از اهمیت بالایی برخوردار بوده و در آموزه‌های اسلامی به آن تأکید فراوانی شده است. تحکیم بنیان خانواده به معنای استوار ساختن و تقویت ارکان و پایه‌های خانواده است. این امر به گونه‌ای که خانواده را در برابر عوامل مخرب و چالش‌ها حفظ کرده و زمینه‌ی رشد و تعالی اعضای آن را فراهم سازد.

۳. تاثیرات فرزندآوری

در اسلام، ازدواج و فرزندآوری امری مقدس و مورد تشویق قرار گرفته است. آیات و روایات متعددی در مورد اهمیت فرزندآوری و نقش آن در تحکیم بنیان خانواده وجود دارد. در این پژوهش ضرورت فرزندآوری از دیدگاه آیات و روایات و تاثیر آن در ابعاد عاطفی و روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۳-۱. تاثیر عاطفی و روانی

از نظر روانی، فرزندآوری به رشد و ارتقاء حس مسئولیت‌پذیری و تعهد در والدین می‌انجامد و زمینه‌ساز بالندگی و شکوفایی شخصیت آنان می‌شود. در این بخش به تاثیرات عاطفی و روانی فرزندآوری از منظر آیات و روایات اشاره می‌شود:

الف) آیه قرآن

خداوند می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾ و کسانی که می‌گویند: «پروردگارا! از همسران و فرزندانمان مایه روشنی چشم ما قرار ده، و ما را برای پرهیزگاران پیشوا گردان!» (فرقان: ۷۴).

علامه طباطبایی «قُرَّةَ أَعْيُنٍ» را به «سردی چشم از گریه شوق» معنا می‌کند و می‌نویسد: «مقصود از این دعا، درخواست فرزندان و همسرانی است که در طاعت خدا باشند تا انسان به دیدن آنان مسرور گردد؛ این نوع شادی، آرامشی روحی و قرار قلبی پدید می‌آورد و بنیان خانواده را بر پایه‌ی ایمان و انس استوار می‌کند» (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۲۰/۱۲۳).

این آیه در شمار صفات «عباد الرحمن» ذکر شده است. «مؤمنان راستین از خداوند می‌خواهند همسران و فرزندان به آنان عطا کند که مایه‌ی افتخار و آرامش روحشان باشند و چنین خانواده‌ای زمینه‌ی تربیت نسل صالح و هدایت دیگران را فراهم می‌آورد. این پیوند عاطفی، هدف‌مندی و انگیزش روانی زندگی مشترک را تقویت می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۵/۱۶۳).

در تفسیر تسنیم، ذیل همین آیه بیان می‌شود که آرامش عاطفی درون خانواده زمانی معنا دارد که هدف آن فراتر از آسایش ظاهری و در مسیر «امامت متقین» باشد؛ یعنی خانواده‌ای که فرزند صالح پرورش دهد و الگو برای جامعه شود. این تفسیر، «قُرَّةَ أَعْيُنٍ» را نشانه‌ی آرامش روانی ناشی از هدایت و کمال معنوی می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲۱/۲۲۱).

از دیدگاه روان‌شناسی، حضور فرزند در خانواده می‌تواند یکی از مؤثرترین عوامل در شکل‌گیری و تداوم پیوندهای عاطفی و روانی میان والدین باشد. تولد و پرورش فرزند، احساس «دلبستگی ایمن»^۱ را در میان اعضای خانواده تقویت می‌کند و زمینه‌ی رشد هیجانی سالم را برای والدین و کودک فراهم می‌سازد (Bowlby, Attachment and Loss, Vol. 1, p. 243). از نظر عاطفی، فرزند به‌عنوان یک «کانون اشتراک هیجانی» عمل می‌کند؛ یعنی وجود او به زوجین فرصت می‌دهد تا عشق و مراقبت متقابل خود را از طریق رفتار والدگری ابراز کنند. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که والدینی که به‌صورت مشترک در مراقبت و تربیت فرزند مشارکت می‌کنند، سطح

1 . secure attachment.

بالا تری از رضایت زناشویی، انس و همدلی را تجربه می کنند (Sternberg, The Psychology of Love, 81; LaMers, Parenthood and Marital Satisfaction, 45).

(ب) روایات

در روایات بسیاری امر به ازدواج و تشکیل خانواده شده است و در دسته دیگری از روایات بعد عاطفی و روانی فرزندآوری ملاحظه شده است. در این بخش به سه روایت اشاره می شود:

روایت اول: امام سجاد علیه السلام فرمودند: «مِنْ سَعَادَةِ الرَّجُلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ يَسْتَعِينُ بِهِمْ؛ از خوشبختی مرد آن است که فرزندی داشته باشد که به یاری او برخیزند» (کلینی، ۱۳۶۳: ۲/۶). از منظر روان شناختی، این روایت بُعد مسئولیت پذیری و وابستگی متقابل را نشان می دهد: والدین وقتی احساس می کنند که فرزندشان «یاور» آنان است، عزت نفس، کارآمدی و امنیت روانی شان افزایش می یابد. این حس داشتن «بازوی توانمند» در خانواده موجب می شود والدین با انگیزه بیشتر در راستای تربیت و حمایت از فرزندشان عمل کنند و پیوند عاطفی میان اعضای خانواده قوی تر گردد.

روایت دوم: امام صادق علیه السلام فرمودند: «إِنَّ أَوْلَدَ الصَّالِحِ رِيحَانَةٌ مِنْ رِيَّاحِ الْجَنَّةِ؛ فرزند شایسته مایه ای از خوشبویی های باغ های بهشت است» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳/۶). این روایت بر آن است که فرزند صالح، نه صرفاً یک عضو از خانواده، بلکه نمادی عاطفی-معنوی برای والدین است. معنای روانی آن این است: وقتی والدینی فرزندی تربیت کرده اند که در مسیر خیر و عدالت قرار دارد، احساس افتخار، آرامش و اطمینان در آنان شکل می گیرد؛ زیرا نه تنها نگرانی درباره آینده فرزند کم تر می شود، بلکه این فرزند مانند «باغی از بهشت» است که والدین در آن سهمی دارند. از لحاظ عاطفی، این آرامش و رضایت عمیق، به مهر و محبت والدین نسبت به فرزند و به یکدیگر افزون می شود.

روایت سوم: امام صادق علیه السلام فرمودند: «مِيرَاثُ اللَّهِ مِنْ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ وَلَدٌ صَالِحٌ يَسْتَعْفِرُ لَهُ؛ میراث خداوند از بنده مؤمنش، فرزند صالحی است که برای او طلب آمرزش کند» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳/۶). این روایت تأثیر روانی عمیق تری دارد: وقتی والدین می پذیرند که تربیت فرزندشان نه صرفاً برای دنیای آنان، بلکه برای آخرتشان نیز اهمیت دارد، سطح تعهد، معنا و

ارزش زندگی‌شان ارتقاء می‌یابد. از نظر عاطفی، این امر موجب «امنیت وجودی» می‌شود؛ یعنی والدین می‌پذیرند شاخص ارزشی‌شان در فرزند صالح بازتاب می‌یابد و این حس، محبت و امید آنان را نسبت به زندگی مشترک و خانواده تقویت می‌کند.

مطالعات نشان داده‌اند که فرزندآوری می‌تواند به کاهش استرس، اضطراب و افسردگی در والدین کمک کند (بیدکی، ۱۳۹۹: ۱۰۵) و همچنین مراقبت از فرزند، حسی از هدفمندی و رضایت را به والدین می‌دهد که در سلامت عاطفی و روانی آنها نقش دارد. حضور فرزند در خانواده، می‌تواند به والدین در غلبه بر احساس تنهایی و انزوا نیز تاثیرگذار باشد (همان).

۲-۳. تاثیر اجتماعی

فرزندآوری فواید اجتماعی متعددی برای خانواده و جامعه به ارمغان می‌آورد و یک امر مقدس و ارزشمند محسوب می‌شود. در این بخش دو آیه و چند روایت مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف) آیات قرآن

در آیات قرآن، فرزند و نسل فراوان، افزون بر بُعد خانوادگی، از نظر اجتماعی و تمدنی نیز مایه‌ی قدرت، اقتدار و استمرار جامعه‌ی مؤمنان معرفی شده است. آیه‌ی ۶ سوره‌ی اسراء می‌فرماید: «ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا» سپس غلبه و تسلط بر آنان را به شما بازگردانیدیم، و شما را با اموال و فرزندان یاری کردیم، و شمار شما را از آنان بیشتر گردانیدیم* در این آیه، خداوند یکی از نشانه‌های یاری و قدرت اجتماعی را افزایش نسل و فرزندان معرفی می‌کند. مفسران بزرگ قرآن، این آیه را شاهی بر نقش اجتماعی و تمدنی فرزندآوری دانسته‌اند، زیرا رشد جمعیت مؤمنان، موجب استحکام جامعه، اقتدار سیاسی و فرهنگی و استمرار ارزش‌های الهی می‌شود. در ادامه، دیدگاه تفاسیر معتبر بررسی می‌شود.

علامه طباطبایی در المیزان تصریح می‌کند که مقصود از «أَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ» در این آیه، یاری الهی از طریق تقویت عوامل مادی و انسانی جامعه است. ایشان می‌نویسد: «مراد از امداد به فرزندان، کثرت نسل و نیروی انسانی است که سبب استحکام اجتماع و غلبه بر دشمنان می‌گردد» (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۵۲/۱۳). از دیدگاه اجتماعی، علامه بر این نکته تأکید دارد که افزایش نسل، تنها پدیده‌ای زیستی نیست، بلکه عامل قدرت اجتماعی، امنیت جمعی و بقاء فرهنگی است. بنابراین،

فرزندآوری در نگاه قرآن، یکی از ابزارهای تحقق استقلال و عزت جامعه است.

آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، ذیل همین آیه بیان می کند: «بازگشت اقتدار و شوکت بنی اسرائیل در گرو دو نعمت بزرگ الهی، یعنی اموال و فرزندان بود. کثرت فرزندان، مایه‌ی افزایش نفرات، قدرت اجتماعی و پیروزی بر دشمنان شد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۲/۲۵۴). بر پایه‌ی این دیدگاه، قرآن میان رشد جمعیت و افزایش ظرفیت‌های دفاعی و اجتماعی جامعه رابطه‌ای مستقیم برقرار کرده است. در سطح خانواده نیز، داشتن فرزند، خانواده را از انزوا خارج کرده و به شبکه‌ی گسترده‌ی تعاملات اجتماعی پیوند می‌دهد؛ از این رو، فرزندآوری یک سرمایه‌ی اجتماعی محسوب می‌شود.

آیت الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، «امداد به اموال و بنین» را جلوه‌ای از رحمت اجتماعی خداوند می‌داند و توضیح می‌دهد که نعمت فرزندان، علاوه بر بُعد شخصی، بُعد تمدنی دارد، زیرا با تکثیر نسل مؤمن، جامعه توان احیای ارزش‌ها و بسط عدالت را می‌یابد (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۱۱/۳۶۲). در نگاه تسنیم، افزایش نسل در جامعه‌ی ایمانی صرفاً کمی نیست، بلکه کیفی و ارزشی است؛ یعنی فرزندان‌ی که در بستر ایمان و تقوا پرورش یابند، استمرار فرهنگی و اخلاقی امت را تضمین می‌کنند. در نتیجه، فرزندآوری موجب پویایی معنوی و انسجام اجتماعی امت اسلامی می‌گردد.

حجت الاسلام قرائتی در تفسیر نور، ذیل آیه‌ی یادشده می‌گوید: «مال و فرزند دو عامل مهم قدرت اجتماعی و اقتدار در برابر دشمنان‌اند. جامعه‌ای که از نظر اقتصادی و جمعیتی نیرومند باشد، کمتر در معرض سلطه و تحقیر دیگران قرار می‌گیرد» (قرائتی، ۱۳۸۸: ۵/۲۱). از دیدگاه قرائتی، فرزندآوری مایه‌ی حفظ عزت اجتماعی است؛ زیرا جامعه‌ای که نسل خود را کاهش دهد، از درون تضعیف می‌شود و در برابر فشارهای فرهنگی و اقتصادی آسیب‌پذیر خواهد بود. از این رو، قرآن فرزند را نعمتی اجتماعی می‌داند که در برابر تهدیدهای بیرونی نقش حفاظتی دارد.

ب) روایات

روایات متعددی از معصومین علیهم السلام در مورد فواید و برکات فرزندآوری و تاثیر اجتماعی آن وارد شده است. برخی احادیث و روایات نشان می‌دهند که فرزندآوری از نظر اسلام، نه تنها امری مطلوب

و پسندیده است، بلکه نقشی کلیدی در تحکیم بنیان خانواده نیز دارد. فرزند به عنوان ثمره زندگی مشترک، پیوند میان زوجین را در جامعه نیز مستحکم تر می کند و خانواده را به عنوان یک واحد اجتماعی انسجام یافته به جامعه معرفی می نماید. فرزندآوری موجب می شود تا خانواده در تعاملات اجتماعی فعال تر حضور یابد و از حمایت ها و یاری های جامعه بهره مند شود.

اول: اهمیت به افزایش جمعیت

پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «ازدواج کنید و فرزندان به دنیا آورید، زیرا من به واسطه ی کثرت شما به امت های دیگر مباحثات می کنم» (شعیری، بی تا: ۱۰۱/۱). از دیدگاه اسلام، در بعد فردی، فرزندآوری یکی از راه های تکمیل مسیر کمال انسان و رسیدن به سعادت است. در بعد اجتماعی ازدواج و فرزندآوری به افزایش جمعیت مسلمانان و اقتدار و قدرت جامعه اسلامی می انجامد و ضامن تداوم نسل بشریت و انتقال فرهنگ و ارزش ها به نسل های آینده است. فرزندان موجب ایجاد پیوند عاطفی عمیق تر بین زن و شوهر و تحکیم بنیان خانواده می شوند.

دوم: فرزندان مددکار

امام عسکری ﷺ برای فردی (عیسی بن صبیح) چنین دعا فرمود: «خدایا! فرزندی به او عطا کن که بازویش (یاورش) باشد؛ فرزند، چه خوب بازویی (یاوری) است!» (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۲۷۵/۵۰). در این حدیث، فرزند به عنوان «بازو» یا «یاور» توصیف شده است. این تشبیه، به وضوح نقش مهم فرزند در زندگی انسان را نشان می دهد. از دیدگاه امام عسکری ﷺ، فرزند نه تنها مایه ی شادی و دلخوشی والدین است، بلکه می تواند حامی و پشتیبان آنها در سختی ها و مشکلات زندگی نیز باشد. جامعه ای که از نسل جوان و پویا برخوردار باشد، در مسیر توسعه و پیشرفت قرار خواهد گرفت.

سوم: بقاء و جاودانگی

امام باقر ﷺ در روایتی که فرمودند: «هرکسی که بمیرد و از خود فرزندی به جا نگذارد، مانند این است که هیچ زمانی بین مردم نبوده است و هرکس فرزندان از خود به جا بگذارد مانند این است که هیچ وقت نمرده است» (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۳۵۷/۲۱)، بر اهمیت فرزندآوری و جایگاه والای آن در اسلام تأکید می کنند. این حدیث به وضوح نشان می دهد که از نظر امام باقر ﷺ

فرزندآوری صرفاً یک امر بیولوژیکی و غریزی نیست، بلکه دارای ابعاد عمیق فردی، اجتماعی و معنوی نیز می باشد.

۳-۳. تاثیر اقتصادی

یکی از مهم ترین فواید اقتصادی فرزندآوری، افزایش نیروی کار جوان و فعال در جامعه است. فرزندان سالم و صالح، سرمایه های اصلی هر جامعه ای هستند و می توانند در آینده به عنوان نیروی کار ماهر و متخصص، نقش مهمی در پیشرفت و توسعه اقتصادی کشور ایفا کنند و در تحکیم بنیان خانواده اثرگذار باشند. افزایش جمعیت، تقاضا برای کالاها و خدمات را نیز افزایش می دهد. این امر می تواند موجب رونق تولید و فعالیتهای اقتصادی در جامعه شود. به عنوان مثال، با افزایش تعداد فرزندان، تقاضا برای کالاهایی مانند پوشاک، خوراک، لوازم التحریر، اسباب بازی و ... افزایش می یابد و این امر می تواند به رونق کسب و کارها در این زمینه ها کمک کند. فرزندان در آینده می توانند به عنوان پزشکان، مهندسان، معلمان، پرستاران و ... نیازهای مختلف جامعه را تامین کنند. فرزندآوری، به تحکیم بنیان خانواده و افزایش صمیمیت بین اعضای خانواده نیز کمک می کند. خانواده ای که دارای فرزند است، از ثبات و انسجام بیشتری برخوردار است. در این بخش تاثیر مثبت اقتصادی فرزندآوری از دیدگاه آیات و روایات، بررسی می شود.

الف) آیات قرآن

در قرآن کریم، آیات متعددی به طور مستقیم یا غیرمستقیم به موضوع فرزندآوری و تاثیرات اقتصادی آن اشاره دارند. در ادامه به برخی از این آیات و تفسیر آنها می پردازیم:

اول: تامین رزق و روزی

یکی از مهم ترین تاثیر اقتصادی مرتبط با فرزندآوری، تامین رزق و روزی فرزندان است. در این زمینه، آیات متعددی وجود دارد که بر عهده داری خداوند در رزق و روزی تمام مخلوقات، از جمله فرزندان، تاکید می کنند. در سوره ی کهف، آیه ۴۶ خداوند می فرماید: ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾؛ مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست، و باقیات صالحات [ارزش های پایدار و شایسته] ثوابش نزد پروردگارت بهتر و

امیدبخش تر است!»

«این آیه دریچه‌ای به سوی حکمت الهی در باب رزق و روزی و برکات فرزندآوری می‌گشاید. این آیه، ضمن تأکید بر جایگاه اموال و ثروت و نیروی انسانی در حیات دنیوی، به ظرافت به نقش فرزندآوری در افزایش رزق و روزی و برکات الهی اشاره می‌کند. گویی خداوند متعال، فرزند صالح را کلیدی برای گشایش درهای رحمت و نعمت خویش می‌داند. فرزندان، همچون نهال‌های مبارکی در بوستان زندگی هستند که با وجود و برکتشان، رزق و روزی خانواده را نیز افزایش می‌دهند. در واقع، ثمره‌ی وجود فرزندانی صالح و نیکوکار، گشایش درهای خیر و برکت در زندگی دنیوی و اخروی خواهد بود» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۴۵/۱۲).

البته بدیهی است که این برکت و افزایش رزق و روزی، مشروط به تربیت صحیح و الهی فرزندان خواهد بود. فرزندانی که در مسیر ارزش‌های دینی تربیت شوند و به اخلاق نیکو و کردار شایسته آراسته گردند، بی‌شک منشأ خیر و برکت برای خانواده و جامعه خواهند بود.

بنابراین، آیه‌ی شریفه ۴۶ سوره کهف، ضمن تأکید بر جایگاه اموال و ثروت و نیروی انسانی به‌عنوان زینت، به نقش بی‌بدیل فرزندآوری در افزایش رزق و روزی و برکات الهی اشاره می‌کند. گویی خداوند متعال، فرزند صالح را هدیه‌ای ارزشمند می‌داند که با وجود آن، درهای رحمت و نعمت خویش را به سوی بندگان مؤمن می‌گشاید.

دوم: سرمایه‌گذاری بر نسل آینده

در سوره‌ی اسراء، آیه ۳۱، خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةً إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا؛ و از بیم تنگدستی، فرزندان خود را مکشید. ماییم که به آنها و شما روزی می‌بخشیم. به درستی که کشتن آنان همواره خطایی بزرگ است» (اسراء: ۳۱).

این آیه به‌وضوح نشان می‌دهد که فرزند به‌عنوان بخشی از نسل آینده، منبع بالقوه اقتصادی خانواده به‌شمار می‌رود. افزایش افراد در خانواده می‌تواند میزان نیروی انسانی بالقوه، کمک به فعالیت‌های تولیدی یا کاری و در نتیجه مجموع درآمد و توان اقتصادی را افزایش دهد. تضمین الهی «ما روزی می‌دهیم» از سوی خداوند، از منظر اقتصادی به این معناست که محدودیت اقتصادی اولیه نباید مانع از فرزندآوری شود؛ یعنی خانواده‌ها نباید به‌خاطر ترس از فقر، فرصت

تربیت و رشد نسل را از دست بدهند، چرا که مؤمن باید به وعده‌ی الهی در تأمین روزی اعتماد کند. از منظر تحکیم بنیان خانواده، ورود فرزند باعث افزایش اعضا و نیروی جمعی می‌شود که می‌تواند هزینه‌های خانوادگی را توزیع کند، نقش حمایت متقابل را بالا ببرد و در شرایط بحران، تاب‌آوری اقتصادی خانواده را ارتقا دهد.

در تفسیر نمونه آمده است که منظور از «**نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ**» این است که وسعت نسل مؤمنان و فرزندان آنان نیز نوعی سرمایه انسانی برای جامعه است که خداوند رزقشان را تضمین کرده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۵۸۰/۱۲). هم‌چنین بیان شده است که ترس از افزایش نسل و هزینه‌های اقتصادی، منشأ برخی از مسائل فرهنگی و اخلاقی است، ولی قرآن آن را به‌واسطه‌ی تضمین الهی مردود می‌شمارد (همان).

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان به این آیه می‌نگرد و شرح می‌دهد که نهی از قتل فرزندان «**خَشْيَةُ إِمْلَاقٍ**» نشان‌دهنده این است که خداوند افزون بر روزی آنان و والدینشان، امکان رشد جمعیت و حضور نسل را به‌عنوان بخشی از امداد اجتماعی قرار داده است. ایشان می‌نویسد: «و ما در این آیه فرموده‌ایم «**نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ**» یعنی روزی فرزندان و شما هر دو را بر عهده داریم؛ پس ترس از فقر نباید شما را از تولد نسل باز دارد» (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۵۲/۱۳). در تحلیل ایشان، فرزندآوری نه صرفاً بار مالی، بلکه ادامه سرمایه انسانی و اجتماعی است که خداوند برای جامعه قرار داده و اینک حفظ آن نسل مقدمه تحکیم خانواده و جامعه است.

آیت‌الله جوادی آملی بیان می‌کنند که این آیه یکی از وجوه حکمت الهی در قلمرو حقوق فرزند و خانواده است، به این معنا که قرآن قبلاً وظایف فرزندان نسبت به والدین را بیان کرده، و اکنون در این آیه وظایف والدین نسبت به فرزندان را مورد تبیین قرار می‌دهد و از ظلم خانواده جلوگیری می‌کند؛ به‌ویژه «قتل اولاد» از خشیت فقر که در جاهلیت شایع بود (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۳۶۲/۱۱). فرزندآوری و رشد نسل، بخشی از طرح الهی برای انسان است و جامعه بدون نسل سالم و بنیان خانواده استوار، دچار ضعف و فروپاشی می‌شود. بنابراین این آیه از منظر اجتماعی و حقوقی، تأکیدی است بر ارزش فرزند و نسل در احقاق حقوق و استمرار جامعه.

و نیز مشابه همین را در آیه‌ی ۱۵۱ سوره‌ی انعام می‌خوانیم: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّي عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَ إِيَاهُمْ وَ لَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَ مَا بَطْنٌ وَ لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَ صَاحِبَكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾؛ بگو: بیایید آنچه را پروردگارتان بر شما حرام کرده است برایتان بخوانم؛ اینکه چیزی را شریک خدا قرار ندهید! و به پدر و مادر نیکی کنید! و فرزندان تان را از [ترس] فقر، نکشید! ما شما و آنها را روزی می‌دهیم؛ و نزدیک کارهای زشت نروید، چه آشکار باشد چه پنهان! و انسانی را که خداوند محترم شمرده، به قتل نرسانید! مگر به حق [و از روی استحقاق] این چیزی است که خداوند شما را به آن سفارش کرده، شاید درک کنید!

این آیه باز هم نشان می‌دهد که فرزند نه صرفاً مسئولیتی مالی، بلکه سرمایه اقتصادی و اجتماعی تلقی می‌شود. در شرایطی که جامعه دارای نسل بیشتری باشد، توان تولید، کار و مشارکت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بالاتر می‌رود. تضمین الهی روزی هم برای والدین و هم برای فرزندان، بیانگر آن است که فرزندآوری و رشد نسل، عاملی برای تولید ثروت و تأمین اقتصادی بلندمدت است نه بار صرف. از منظر تحکیم نهاد خانواده، وقتی فرزند وارد نظام اقتصادی خانواده می‌شود، حساسیت والدین در تربیت، سرمایه‌گذاری بر آموزش، کار و مسئولیت‌پذیری افزایش می‌یابد؛ این فرآیند موجب ارتقای سطح اقتصادی و اجتماعی خانواده و در نتیجه تحکیم بنیان آن می‌شود.

در تفسیر نمونه درباره این آیه بیان شده است که «فرزندآوری در امت اسلامی نه تنها یک امر شخصی و خانوادگی، بلکه بخش مهمی از ظرفیت اقتصادی و اجتماعی امت محسوب شده است؛ لذا قرآن با زبان اقتدار به این نهی پرداخته که از ترس فقر نسل را از بین نبرند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۴/۵۸۹).

علامه طباطبایی در این فراز، بر بُعد اقتصادی و اجتماعی آیه تأکید دارد. او فرزندکشی را نتیجه نگرش مادی و نداشتن اعتماد به وعده الهی می‌داند. از نگاه او، قرآن با این بیان، به انسان می‌آموزد که نباید از فقر بترسد یا نسل خود را قطع کند، زیرا توسعه نسل و استمرار خانواده یکی از جلوه‌های نعمت و رزق الهی است، و خداوند خود متکفل روزی بندگان است

(طباطبایی، ۱۳۸۲: ۷/۳۲۵).

در تفسیر تسنیم، ذیل آیه‌ی ۱۵۱ سوره‌ی انعام، نگاه عمیق و درعین حال بسیار اجتماعی به مسئله‌ی فرزند و اقتصاد دارد. ایشان می‌نویسد که این آیه تنها یک دستور اخلاقی برای نهی از قتل فرزندان نیست، بلکه نگاهی تمدنی و اجتماعی دارد. خداوند با این آیه در واقع انسان‌ها را از یک رفتار غیرعقلانی و ضد انسانی باز می‌دارد؛ رفتاری که اگر ادامه پیدا کند، ریشه‌ی خانواده و اجتماع را خشک می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲۴/۴۱۳). به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی، وقتی جامعه از ترس فقر و مشکلات اقتصادی از فرزندآوری بپرهیزد یا نسل خود را کاهش دهد، در حقیقت بنیاد اجتماعی و پیوندهای انسانی خود را تضعیف می‌کند. فرزند، استمرار حیات جامعه و عامل پویایی فرهنگی و اقتصادی آن است. ایشان در ادامه تأکید می‌کند که رزق و روزی، محدود و انحصاری در دست انسان نیست، بلکه نظام آفرینش بر پایه‌ی «رِزَاقِیتُ الهی» استوار است. بنابراین، ترس از نداشتن امکانات نباید باعث شود انسان از نعمت فرزند محروم شود. در واقع، خداوند در این آیه به انسان اطمینان می‌دهد که رزق هر موجودی، پیشاپیش در نظام خلقت تعیین و تضمین شده است. بر اساس این دیدگاه، فرزندآوری از نظر اقتصادی، نه تهدید، بلکه فرصت است؛ زیرا باعث پویایی خانواده، افزایش نیروهای انسانی، تحرک اجتماعی و گسترش رزق در جامعه می‌شود. به تعبیر دیگر، قرآن به جای نگاه «مصرف‌محور» به فرزند، نگاه «تولید‌محور و برکت‌زا» دارد (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲۴/۴۱۳).

سوم: وعده‌ی غنا؛ پشتوانه‌ی اقتصادی ازدواج و فرزندآوری
آیه‌ی ۳۲ سوره‌ی نور، دریچه‌ای به سوی امید و آرامش در زندگی مشترک و فرزندآوری می‌گشاید. در این آیه نورانی می‌خوانیم: «وَأَنْكُحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنَّ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ مردان و زنان بی همسر خود را همسر دهید همچنین غلامان و کنیزان صالح و درست‌کارتان را؛ اگر فقیر و تنگدست باشند، خداوند از فضل خود آنان را بی‌نیاز می‌سازد. خداوند گشایش دهنده و آگاه است»

«این آیه، ضمن تشویق به ازدواج، پاسخی قاطع به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های ذهنی افراد در تشکیل خانواده، یعنی «مسئله‌ی فقر و تامین معاش» می‌دهد. خداوند متعال در این آیه

کریمه، مژده‌ای امیدوارکننده به مؤمنین می‌دهد و می‌فرماید: «اگر در مسیر ازدواج و تشکیل خانواده، با مشکل مالی مواجه شدید، نگران نباشید. چرا که خداوند رزاق و بی‌نیازکننده بندگان خود است و از فضل و رحمت بی‌کران خویش، روزی شما را نیز تأمین خواهد کرد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۵۸/۱۴).

این وعده‌ی الهی، ناظر به تمام مراحل زندگی مشترک، از جمله دوران پس از فرزندآوری نیز می‌باشد. از این‌رو، بشارت آیه‌ی ۳۲ سوره‌ی نور، پاسخی روشن به دغدغه‌های اقتصادی زوجینی است که به دلیل ترس از فقر و تنگدستی، از فرزندآوری امتناع می‌کنند.

(ب) روایات

بر اساس روایات متعدد، خداوند متعال از ترس مسائل معیشتی و اقتصادی، منع از فرزندآوری را نهی کرده و خود ضامن روزی فرزندان می‌شود و از سر فضل و کرم خویش، نیازهای آنها را برآورده می‌سازد. این روایات، ضمن تأکید بر نقش حمایتی و یاری‌رسانی فرزندان در دوران حیات والدین، نگرانی‌های معیشتی مرتبط با تربیت فرزند را بی‌مورد قلمداد می‌کنند. از نظر اقتصادی، فرزندآوری می‌تواند انگیزه تلاش و کوشش بیشتر برای تأمین نیازهای معیشتی خانواده را در والدین تقویت کند و زمینه‌های ارتقای سطح زندگی را فراهم آورد. در این بخش برخی از روایات که به موضوع تاثیر اقتصادی فرزندآوری اشاره دارند، بررسی می‌شود:

ازدواج، موجب رزق

پیامبر اکرم ﷺ: «رزق را در ازدواج جستجو کنید» (نوری، ۱۴۰۸: ۱۴/۱۷۳).

گمان بد به خدا

امام صادق علیه السلام: «هر کس ازدواج را از بیم فقر ترک کند، همانا به خداوند، گمان بد برده است. خداوند می‌فرماید: اگر نیازمند باشند خدا از فضل خویش بی‌نیازشان می‌کند» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳/۳۸۵).

خدا، ضامن روزی

در روایتی نقل شده است که شخصی در نامه‌ای به امام موسی کاظم علیه السلام از خودداری پنج ساله‌ی خود و همسرش از فرزندآوری به دلیل مشکلات مالی گلایه می‌کند و نظر ایشان را در

این خصوص جويا می‌شود. امام کاظم^{علیه السلام} در پاسخ به این نامه، ضمن تأکید بر رزق و روزی الاهی برای فرزندان، بر امر فرزندآوری سفارش نموده و می‌فرماید: «فرزند بیاورید که روزی او با خداوند است» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳/۶).

خانه بی برکت

پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله}: «خانه‌ای که کودک در آن نیست، برکت در آن نیست» (متقی، ۱۴۰۹: ۴۴۴۲۵).

موجب افزایش رزق

پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله}: «اهل و عیال اختیار کنید؛ زیرا این کار روزی شما را بیشتر می‌کند» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۲۹/۵).

امام صادق^{علیه السلام}: «رزق و روزی با همسر و فرزندان است» (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۳۰/۵).

موجب برکت

امام صادق^{علیه السلام}: «رزق و روزی هر کس را خدا مقدر کرده است و هیچ کس نمی‌تواند آن را کم یا زیاد کند. اما فرزندآوری، سبب برکت در رزق و روزی می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۶/۷۴).

موجب یاری و کمک

امام سجاد^{علیه السلام}: «از سعادت انسان این است که برایش فرزندانی باشد که با آنها یاری شود» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱/۱۵۹).

۳-۴. تاثیر معنوی

فرزندان، به مثابه امانت‌هایی الاهی، فرصتی مغتنم برای تعالی و رشد معنوی والدین به‌شمار می‌آیند. تربیت صحیح و بر پایه‌ی آموزه‌های الاهی فرزندان، نه تنها سعادت و رستگاری آنان را در پی دارد، بلکه والدین را نیز در مسیر کمال و سعادت رهنمون می‌شود. صبر، ایثار، فداکاری و عشق بی‌دریغ والدین نسبت به فرزندان، تجلی عمیقی از محبت الاهی در وجود انسان است. این تجارب گران‌بها، والدین را به درک عمیق‌تری از مفاهیم والای انسانی همچون گذشت، بخشش و رحمت رهنمون می‌کند و فرصتی بی‌ظنیر برای تزکیه‌ی نفس و ارتقای مقام معنوی آنان فراهم می‌سازد.

الف) آیات

درست است که در برخی آیات قرآن کریم به جنبه‌های دنیوی و مادی فرزندآوری نیز اشاره شده است. در این آیات، فرزندانی که در مسیر صحیح تربیت نیافته‌اند و به ورطه‌ی گناه و معصیت کشیده شده‌اند، به مثابه زینت‌های فریبنده‌ای دانسته می‌شوند که در نهایت، نه تنها سودی برای والدین خود در آخرت نخواهند داشت، بلکه ممکن است آنان را نیز به ورطه‌ی هلاکت بکشانند. اما این امر نباید نافی ثمره‌های معنوی و اخروی فرزندآوری در پرتو تربیت صحیح و الاهی باشد. در واقع، فرزندانی که در سایه‌ی تعلیم دینی و آموزه‌های اخلاقی تربیت یافته‌اند، نه تنها مایه‌ی افتخار و سربلندی والدین خود در دنیا خواهند بود، بلکه در آخرت نیز به‌عنوان شفیعان و یاری‌گران آنان در محشر الاهی حاضر خواهند شد. از این دسته آیات می‌توان به آیات زیر اشاره نمود:

آیه اول: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بعضی از همسران و فرزندان شما دشمنان شما هستند، از آنها برحذر باشید» (تغابن: ۱۴).

در تفسیر المیزان آمده است که هنگامی که فرزند یا همسر انسان را از مسیر طاعت خدا بازمی‌دارد، در واقع «عدو» می‌شود، زیرا محبت بی‌مهار به آنان ممکن است انسان را از رضای الهی دور سازد (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۵۰۸/۱۹). این هشدار، بیانگر بُعد تربیتی و معنوی خانواده است؛ یعنی مؤمن باید عشق به فرزند را در مسیر بندگی خدا تنظیم کند تا محبت، عامل تقرب گردد، نه مانع آن.

در تفسیر نمونه نیز تأکید شده است که اگر خانواده در مسیر ایمان و عمل صالح قرار گیرد، همان عشق طبیعی میان والدین و فرزندان، به منبعی از آرامش، انگیزه‌ی عبادت و تداوم یاد خدا تبدیل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۴/۲۰۲).

از دیدگاه تفسیر تسنیم، خانواده زمانی تحکیم می‌یابد که اعضای آن، عشق خود را در مدار عبودیت الهی سامان دهند. در چنین بستری، فرزند نه مایه‌ی دلبستگی صرف دنیوی، بلکه وسیله‌ی انتقال ایمان، رحمت و برکت الهی به نسل‌های بعد است. محبت والدین به فرزند، اگر در پرتو ایمان باشد، به عبادتی دائمی تبدیل می‌شود؛ زیرا هر تلاش در جهت تربیت او، خدمتی

به تحقق اراده‌ی الهی در زمین است (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲۴/۴۱۳).

بنابراین، فرزندآوری از منظر معنوی، صرفاً افزودن بر جمعیت یا تداوم نسل نیست، بلکه فرصتی برای تجلی رحمت، رشد روحی، و تحکیم پیوندهای ایمانی در خانواده است. خانواده‌ای که محبت خود را با ایمان درآمیزد، به پناهگاهی روحانی بدل می‌شود که در آن، والدین در تربیت فرزند به خدا نزدیک‌تر می‌شوند و فرزند نیز در آغوش آنان، راه بندگی و فضیلت را می‌آموزد.

آیه دوم: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ﴾ ثروتها و فرزندان کسانی که کافر شدند، نمی‌تواند آنان را از (عذاب) خداوند باز دارد؛ (و از کيفر، رهایی بخشد). و آنان خود، آتشگیره دوزخند ﴿آل عمران: ۱۰﴾.

این آیه، در حقیقت نگاه قرآن را به یکی از جنبه‌های عمیق فرزندآوری روشن می‌سازد: فرزند، هم نعمت الهی است و هم آزمونی برای ایمان، اخلاق و مسئولیت انسان. این نگاه تربیتی و معنوی، یکی از پایه‌های تحکیم بنیان خانواده در اندیشه‌ی قرآنی است، زیرا خانواده‌ای که این رابطه را با آگاهی و تقوا اداره کند، به رشد روحی و ثبات اخلاقی می‌رسد. علامه طباطبایی ذیل این آیه می‌نویسد:

«کلمه‌ی فتنه در اصل به معنای آزمایش است، و در اینجا به این معناست که خداوند با اعطای مال و فرزند، انسان را در معرض امتحان قرار می‌دهد تا معلوم شود که آیا در برابر نعمت‌های الهی شکرگزار و در مسیر حق ثابت‌قدم می‌ماند یا دچار دل‌بستگی و غفلت می‌شود» (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۸۶/۹).

از نگاه علامه، رابطه‌ی انسان با فرزند رابطه‌ای صرفاً احساسی نیست، بلکه رابطه‌ای تربیتی و ایمانی است. وقتی والدین در مسیر تربیت دینی فرزند گام برمی‌دارند، این فرزند به «ثمره‌ی معنوی» زندگی تبدیل می‌شود و از حالت «فتنه» به «نعمت» ارتقا می‌یابد. در واقع، صبر، فداکاری و مسئولیت‌پذیری والدین در تربیت دینی فرزند، باعث رشد اخلاقی خود آنان و تحکیم پیوندهای درونی خانواده می‌شود.

در تفسیر نمونه آمده است:

«مال و فرزند دو عامل بزرگ‌اند که اگر در مسیر حق به کار گرفته شوند، مایه‌ی سعادت دنیا و آخرت هستند؛ ولی اگر انسان را از یاد خدا بازدارند، به صورت فتنه و وسیله‌ی لغزش درمی‌آیند. قرآن با بیان این حقیقت، هشدار می‌دهد که رابطه‌ی عاطفی با فرزند نباید انسان را از وظیفه و ایمان غافل کند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۷/۲۴۵).

این تفسیر به بعد تعادلی اشاره دارد: فرزند نعمتی بزرگ و در عین حال مسئولیتی خطرناک است. اگر محبت والدین با ایمان و نظم اخلاقی همراه نباشد، این محبت می‌تواند به دلبستگی افراطی و وابستگی ناسالم بدل شود. اما در خانواده‌ای که تربیت بر اساس آموزه‌های الهی است، همین محبت تبدیل به نیرویی معنوی برای انسجام، همکاری و رشد درون خانوادگی می‌شود.

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم ذیل آیه‌ی ۲۸ سوره انفال می‌نویسد:

«فرزند و مال، هر دو می‌توانند ابزار تقرب به خدا باشند، اگر در مسیر عبودیت مصرف شوند، و می‌توانند عامل سقوط انسان باشند، اگر هدف شوند نه وسیله. فتنه بودن فرزند یعنی اینکه انسان باید میان عاطفه و عقل، و میان محبت و ایمان، توازن برقرار کند. این توازن در محیط خانواده، اساس استواری و سلامت معنوی آن است» (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۱۵/۴۸۹).

در این تفسیر، فرزندآوری به مثابه‌ی یک «امتحان الهی در عرصه‌ی خانواده» معرفی می‌شود. آزمونی که نتیجه‌اش رشد معنوی والدین و استحکام روابط خانوادگی است. والدینی که با ایمان و مسئولیت، محبت خود را به تربیت الهی گره می‌زنند، در واقع پایه‌های خانواده را بر محور تقوا و رضایت الهی بنا می‌کنند. چنین خانواده‌ای نه تنها از نظر عاطفی پایدار است، بلکه از نظر معنوی نیز به انسجام و آرامش می‌رسد.

آیه سوم: ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا؛ مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست؛ و باقیات صالحات [= ارزشهای پایدار و شایسته] ثوابش

نزد پروردگارت بهتر و امیدبخش تر است!» (کهف: ۴۶).

در این آیه، خداوند دو حقیقت را در کنار هم قرار داده است:

- ۱) جنبه‌ی دنیوی و زینتی فرزند و مال؛ که نمود بیرونی زندگی و اسباب زیبایی و نشاط دنیوی است.
 - ۲) جنبه‌ی معنوی و پایدار اعمال صالح؛ که ثمره‌ی حقیقی و ماندگار انسان برای آخرت است.
- از این رو، قرآن نه تنها فرزند را نفی نمی‌کند، بلکه آن را نعمتی زیبا می‌داند؛ با این شرط که این زینت، انسان را از یاد خدا غافل نسازد. اگر تربیت فرزند در مسیر تقوا و ایمان باشد، همین زینت دنیوی به سرمایه‌ای معنوی تبدیل می‌شود که بنیان خانواده را استوار می‌سازد و سبب بقاء نام نیک والدین می‌گردد.

علامه طباطبایی در المیزان فی تفسیر القرآن ذیل این آیه (کهف: ۴۶) می‌فرماید:

«مال و فرزند زینت دنیای زودگذرند و اثرشان به همین دنیا محدود می‌شود، مگر آنکه در مسیر «باقیات صالحات» قرار گیرند؛ در این صورت، همین نعمت‌های دنیوی به سرمایه‌ی ابدی تبدیل می‌شوند» (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۱۳/۳۶۷).

از نظر علامه، فرزندآوری زمانی دارای ارزش معنوی و پایدار است که در مسیر تربیت دینی و انجام عمل صالح باشد. در این حالت، فرزند صالح نه تنها زینت ظاهری زندگی والدین، بلکه استمرار عمل نیک آنان است؛ زیرا رفتار و تربیت فرزند، ثمره‌ی مستقیم ایمان و نیت والدین است. بنابراین، تربیت معنوی فرزند، پیوند روحی والدین را با خدا و با یکدیگر تقویت کرده و بنیان خانواده را در مسیر الهی استوار می‌کند.

آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه ذیل همین آیه می‌نویسد:

«مال و فرزند اگر در مسیر درست و مشروع به کار گرفته شوند، نه تنها زینت دنیا، بلکه وسیله‌ی تقرب به خدا هستند؛ زیرا انسان می‌تواند از مال خود در راه خیرات استفاده کند و از فرزند، نسلی مؤمن و خدمت‌گزار برای جامعه و دین به جا گذارد. اما اگر این دو انسان را از خدا غافل سازند، به نعمت تبدیل می‌شوند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۲/۵۴۹).

مکارم شیرازی بُعد دوگانه‌ی این آیه را روشن می‌کند: فرزند نعمتی است که می‌تواند در دو مسیر متفاوت به کار رود. اگر تربیت دینی و اخلاقی بر خانواده حاکم باشد، فرزند به عامل آرامش، امید، و استواری خانواده بدل می‌شود. در مقابل، اگر فرزند در محیط غفلت و دنیاپرستی رشد کند، همان زینت ظاهری به عاملی برای سستی بنیان خانواده و از بین رفتن ارزش‌های معنوی تبدیل می‌شود. بنابراین، نقش والدین در جهت‌دهی تربیتی فرزند، کلید اصلی تبدیل «زینت دنیوی» به «باقیات صالحات» است.

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم ضمن تفسیر این آیه، بیان می‌کند:

«فرزند و مال گرچه زینت دنیايند، اما اگر در پرتو ايمان و عمل صالح قرار گیرند، در مسیر باقیات صالحات جای می‌گیرند؛ زیرا تربیت فرزند صالح، از مصادیق عمل صالح است که آثارش تا قیامت باقی می‌ماند» (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲۶۸/۱۷).

از نظر ایشان، فرزند صالح در حقیقت ادامه‌ی حیات معنوی والدین است؛ زیرا ثواب اعمال نیک فرزند، به پدر و مادر نیز می‌رسد. بنابراین، داشتن فرزند نیکو، نه فقط زینت دنیا، بلکه «سرمایه‌ی معنوی خانواده» است که پیوند آن را با عالم آخرت و رحمت الهی مستحکم می‌سازد. این نگرش، بنیان خانواده را از سطح نیازهای مادی به مرتبه‌ی تعهد معنوی و اخروی ارتقا می‌دهد.

ب) روایات

احادیث و روایات متعددی از پیامبر اکرم ﷺ و ائمه‌ی معصومین  در خصوص فضایل و برکات فرزندآوری در دنیا و آخرت وجود دارد و به تأثیر معنوی آن اشاره می‌کند که به گوشه‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

آمزش برای والدین

امام صادق : «میراث خدا از بنده‌ی مؤمن، فرزند صالحی است که برای او آمزش بطلبد» (طبرسی، ۱۳۷۷: ۴۷۱/۱).

امام صادق : «همانا خداوند به بنده به سبب محبت شدید او به فرزندش رحم می‌کند» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴۸۲/۳).

کفاره گناهان والدین

پیامبر اکرم ﷺ: «هرگاه کودک بیمار شود، کفاره گناهان پدر و مادر است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۷/۷۸).

ثواب به دنیا آوردن فرزند

پیامبر اکرم ﷺ: «خدا به بانویی که فرزندی به دنیا می آورد، چنین خطاب می کند: ای خانم (که فارغ شده ای) تمام گناهان گذشته ات را بخشیدم» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۸/۷۸).

پاداش مادران باردار

پیامبر اکرم ﷺ: «زنی که حامله می شود در سایه لطف خداست و به عدد هر زایمانی که برایش پیش می آید، پاداش آزاد کردن یک برده را دارد» (نوری، ۱۴۰۸: ۱۵۶/۱۵).

ثواب نگرستن به فرزند و خوشحال کردن او

پیامبر اکرم ﷺ: «هرگاه پدر به فرزندش نگاه کند و او را خوشحال سازد، پاداش آزاد کردن برده ای را دارد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۰/۷۱).

شفاعت کننده والدین

امام صادق ﷺ: «فرزندان مسلمانان اگر در سن کودکی از دنیا بروند شفاعت کننده اند و شفاعت آنان نزد خداوند پذیرفته است» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۴۲/۱).

ارزش فرزند

امام سجاد ﷺ: «فرزند چیز خوبی است. اگر زنده باشد دعا کننده ای آماده است و اگر بمیرد شفیع حاضر است» (نوری، ۱۴۰۸: ۳۸۹/۲).

از مجموع این روایات برمی آید که از دیدگاه اسلام، فرزند تنها «نتیجه ی زیستی ازدواج» نیست، بلکه واسطه ی سیر و رشد معنوی خانواده است. فرزند، هم مایه ی ظهور رحمت و محبت الهی در میان والدین است، هم وسیله ی تطهیر گناهان و ارتقای اخلاقی، و هم استمرار یاد و ذکر خدا در نسل های آینده. بنابراین، فرزندآوری نه تنها پیوندهای عاطفی خانواده را تحکیم می کند، بلکه خانواده را به یک «واحد عبادی» تبدیل می سازد؛ واحدی که در آن محبت، صبر، ایثار و دعا، زمینه ساز آرامش دنیا و رستگاری آخرت می شوند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تاثیر فرزندآوری در تحکیم بنیان خانواده در ابعاد عاطفی و روانی، اجتماعی، اقتصادی و معنوی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فرزندآوری در نگاه قرآن و روایات، نه یک امر صرفاً زیستی و اجتماعی، بلکه پدیده‌ای چندبعدی با آثار عمیق عاطفی، روانی، اقتصادی و معنوی است که به شکل مستقیم در تحکیم و پویایی نهاد خانواده نقش دارد. از دیدگاه آیات قرآنی، فرزند نعمتی الهی و وسیله‌ای آزمایش، رشد و تقرب به خداوند است. آموزه‌های وحیانی بر این نکته تأکید دارند که فرزندان، مایه‌ی برکت، قدرت اجتماعی، و استمرار نسل مؤمنانند و هرگونه ترس از فقر یا نگرانی از آینده، با وعده‌ی «رزاقیت الهی» بی‌اساس است. در این میان، آیات مرتبط با نهی از فرزندکشی (اسراء: ۳۱، انعام: ۱۵۱) و نیز آیه‌ی فتنه‌ی بودن اموال و اولاد (انفال: ۲۸) نشان می‌دهند که فرزندآوری همراه با تربیت صحیح، زمینه‌ساز رشد اقتصادی، معنوی و اخلاقی خانواده است. روایات معصومان (علیهم‌السلام) نیز ابعاد معنوی این پدیده را آشکار می‌سازند. در منابعی چون بحارالانوار، مکارم‌الآخلاق، و من لایحضره الفقیه آمده است که فرزند صالح، مایه‌ی رحمت الهی، شفاعت والدین، و استمرار ثواب پس از مرگ است. این روایات نشان می‌دهند که پیوند میان والدین و فرزند، فراتر از حیات دنیوی بوده و تا جهان آخرت امتداد دارد؛ بنابراین، فرزندآوری با نیت الهی و تربیت دینی، نه تنها روابط عاطفی را در خانواده تقویت می‌کند، بلکه زمینه‌ی رشد معنوی و آرامش پایدار را فراهم می‌سازد. می‌توان گفت که از منظر قرآن و روایات، فرزندآوری عنصری بنیادین در پایداری خانواده و تداوم جامعه‌ی دینی است. این آموزه‌ها می‌کوشند تا نگاه مادی‌گرایانه‌ی صرف به فرزند را اصلاح کرده و بار دیگر، جایگاه فرزند را به‌عنوان «امانت الهی و منبع رحمت و برکت» در کانون خانواده احیا نمایند.

فهرست منابع

- قرآن کریم، (۱۳۸۸). ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم، دارالقرآن الکریم.
۱. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳). *من لایحضره الفقیه*، مصحح علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
 ۲. ابن منظور، محمد بن مکرّم، (۱۹۹۰). *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر.
 ۳. بیدکی، زهرا، (۱۳۹۹). *اهمیت و جایگاه فرزندآوری و تاثیر آن بر سلامت روانی خانواده*، هفتمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی، روانشناسی و مشاوره ایران.
 ۴. جبل عاملی، زین الدین بن علی، (۱۴۱۲). *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
 ۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۴۰۳). *ترمینولوژی حقوق*، چ ۴۰، تهران، گنج دانش.
 ۶. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۹). *تسبیم تفسیر قرآن کریم*، قم، مرکز نشر اسراء.
 ۷. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴). *وسائل الشیعة*، قم، آل البیت.
 ۸. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳). *لغت نامه*، تهران، روزنه.
 ۹. شعیری، محمد بن محمد، (بی تا). *جامع الأخبار*، نجف، المطبعة الحیدریة.
 ۱۰. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۳۸۲). *تفسیر المیزان*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
 ۱۱. طبرسی، حسن بن فضل، (۱۳۷۷). *مکارم الاخلاق*، قم، شریف رضی.
 ۱۲. قرائتی، محسن، (۱۳۸۸). *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
 ۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۳). *الکافی*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
 ۱۴. متقی هندی، علی بن حسام الدین، (۱۴۰۹). *کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال*، بیروت، موسسه الرسالة.
 ۱۵. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳). *بحار الانوار*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
 ۱۶. معین، محمد، (۱۳۷۷). *فرهنگ معین*، تهران، دانشگاه تهران.

۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران، (۱۳۸۶). *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الإسلامية.
۱۸. نوری، میرزا حسین، (۱۴۰۸). *مستدرک الوسائل*، بیروت، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث.
۱۹. یآوری، زهرا؛ یاقوتی، ابراهیم؛ خزایی، احمد رضا، (۱۴۰۳). *اصول حاکم بر سلامت و تحکیم بنیان خانواده از منظر فقه و حقوق موضوعه*، فصلنامه «مطالعات میان رشته‌ای فقه»، ش ۱۷، صفحات ۱۹-۳۸.

20. Bowlby, J. (1969). Attachment and loss (Vol. 1). Hogarth Press.
21. Sternberg, R. J. (1986). The psychology of love (2nd ed.). Yale University Press.
22. LaMers, J. (1992). Parenthood and marital satisfaction. Harper & Row.

